

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2017
август

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

Х.ҚОСИМОВ, Н.ИКРАМОВА

Ядросида Мейер функцияси қатнашган каср тартибли интегродифференциал операторлар композициясининг бир хоссаси ҳақида 5

ФИЗИКА, ТЕХНИКА

А.МИРЗАҚУЛОВ, Х.ШЕРМАТОВА, З.МУҚИМОВА

Физика ўқитувчисининг таълимга инновацион ёндашуви 8

БИОЛОГИЯ, КИМЁ

Д.КОМИЛОВА

Барг ўровчи кўнғизлар (Coleoptera: attelabidae)нинг тарқалиши ва қисқача ўрганилиш босқичлари 12

М.АҲМАДАЛИЕВ

Дифурфурилиденацетоннинг олигомерланиши.-I. 15

М.ИСМОИЛОВ, Х.ЖУРАЕВ

Қовушқоқликни оширувчи кўндирмалар олиш 20

ГЕОГРАФИЯ, ТУПРОҚШУНОСЛИК

В.МАХМУДОВ

Кўп йиллик бошоқдош ўсимликларни Ўзбекистон адирларида интродукция қилиш 24

М.ҒОЗИЕВ

Беда остига солинган ҳар хил органик-кимёвий моддаларнинг тупроқдаги микробиологик жараёнларга таъсири 27

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ИҚТИСОДИЁТ

А.ҒАФУРОВ, Г.ХАЛМАТЖАНОВА

Қўшилган қийматни қишлоқ хўжалиги иқтисодиётида шакллантириш хусусиятлари 30

О.ТҮЙЧИЕВА

Тўқимачилик корхоналарида лизинг муносабатларининг ривожланиш тенденциялари 33

Қ.ЮСУПОВ

Суғуртанинг бозор иқтисодиётидаги афзаллиги ва самарадорлиги 36

ФАЛСАФА, СИЁСАТ, ТАРИХ

Т.ЭГАМБЕРДИЕВА, И.СИДДИҚОВ

Ўзбекистонда таълим тизимининг тараққиёти ва самарадорлиги..... 40

Б.ТҮЙЧИЕВ, У.НАЗИРОВ

Фуқаролик жамиятига ўтиш шароитида оилавий қадриятларнинг ўрни 45

Н.ПУЛАТОВА

Аҳолининг ижтимоий фаолиятида экологик маданиятни шакллантириш масалалари 49

Ф.ЮЛДАШЕВ

Фалсафада этика фанини ўқитишнинг назарий ва амалий масалалари..... 52

Н.РАҲИМБАБАЕВА

Донишмандлар масъулият ҳисси ҳақида 55

М.ЭРГАШЕВА

Совет ҳокимияти даври (1919-1945 йй.)да архив ҳужжатларини жамлаш 58

АДАБИЁТШУНОСЛИК

А.АБДУРАҲМОНОВ

Кўёш образи ва унинг поэтик функцияси 63

ТИЛШУНОСЛИК

С.ҚУРБОНОВА

Лингвистик воситалар орқали шахс хусусиятларининг намоён бўлишига доир 66

УДК: 33/368

СУҒУРТАНИНГ БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДАГИ АФЗАЛЛИГИ ВА САМАРАДОРЛИГИ

Қ.Юсупов

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар самарадорлигини таъминловчи омиллардан бири бўлган суғурта бозорининг иқтисодий, назарий ва ҳуқуқий асослари тадқиқ этилган.

Аннотация

В статье исследуется эффективность реформ, осуществляемых в Узбекистане страхового рынка и экономических факторов, предназначенных для изучения теоретических и нормативно-правовой базы.

Annotation

This article is the effectiveness of the reforms implemented in Uzbekistan insurance market and economic factors, designed to explore the theoretical and legal framework.

Таянч сўз ва иборалар: суғурталовчи, суғурталанувчи, потенциал суғурталанувчи, авария комиссари, сюрвейер, диспаша, суғурта брокери.

Ключевые слова и выражения: страховщик, застрахованный, потенциал застрахована, комиссар аварии, сюрвейер, диспаша, страховой брокер.

Key words and expressions: insurer, Insured, potential insured, Commissioner accident, syurveyer, dispasha, insurance broker.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг суғурта соҳасида туб ўзгаришлар юз берди. Иқтисодий ислохотлар туфайли тармоқда рақобат асосида фаолият кўрсатадиган турли мулк шаклидаги суғурта ташкилотлари вужудга келди. Бугунги кунда улар суғурта бозор инфратузилмасининг муҳим бўғини сифатида иқтисодиётнинг ривожланиши учун хизмат қилмоқда.

Суғурта бозори мавжуд бўлишининг асосий шarti, суғурта хизматларига бўлган талабнинг мавжуд бўлиши ва суғурталовчилар бу талабни қондириш имкониятига эга бўлишлари билан характерланади.

Суғурта бозори субъектларнинг мустақил бўлишини уларнинг ўзаро тенг имкониятлар билан рақобат олиб бориши, асосий муносабат суғурта хизматларининг олди-сотдиси бўйича, яъни суғурта хизматларини сотиб олиш, горизонтал ҳамда вертикал ривожланиш алоқаларини олиб боришлари билан таърифланиб келинади.

Ўзбекистоннинг суғурта бозорини ташкил этиш ва бошқаришда миллий

манфаатларига мос келадиган қатор вазифаларни муваффақиятли амалга оширишда иқтисодий фаолиятнинг ўзаро уйғун дастаклари мажмуи – бозор институтларини ривожлантириш ва такомиллаштиришга устуворлик бериш муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Айти дамда республикамизда тўлақонли суғурта бозорини барпо этиш ва унинг барқарор ривожланишини таъминлаш учун етарли даражада иқтисодий ва ҳуқуқий асослар яратилди.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов ўз нутқларининг бирида "Иқтисодиётни янада эркинлаштириш жараёнини тегишли бозор инфратузилмаси, яъни банк-молия тизими, лизинг, аудиторлик, суғурта, инжиниринг ва бошқа тузилмаларни ривожлантирмасдан туриб амалга ошириш мумкин эмас" [1] дея таъкидлаган эди. Шундан келиб чиқиб, суғурта муносабатларини ривожлантириш асосида суғурта бозорининг қўламини кенгайтириш, айти пайтда долзарбдир. 2009 йилда Инқирозга қарши чоралар дастури доирасида амалга оширилган чора-тадбирлар самарадорлиги ҳақида гапирганда, уларнинг, аввало, энг муҳим масалаларга – янги иш

Қ.Юсупов – ФарДУ иқтисодиёт назарияси кафедраси катта илмий ходим-изланувчиси.

ИҚТИСОДИЁТ

ўринларини яратиш ва аҳолининг турмуш даражасини янада оширишга йўналтириганлигини алоҳида қайд этиш зарур [2]. Мамлакатимизда суғурта ташкилотларининг пайдо бўлиши, суғурта ташкилотларининг узоқ қишлоқ жойларида ўз филиал ва бўлинмаларининг очиши бунинг исботидир.

Амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар натижаси сифатида 1995 йилнинг 6 майида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши (ҳозирги Олий Мажлис) «Суғурта тўғрисида» қонун қабул қилди. 2002 йилда янги қонун, "Суғурта фаолияти тўғрисида"ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонунлар суғуртани ривожлантиришнинг, суғурта бозорини шакллантиришнинг ҳуқуқий асосларини, республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда суғуртанинг мавқеи ва ўрнини белгилаб беради, фуқаролар ва юридик шахсларнинг суғурта хизматларига бўлган талаблари тўлароқ қондирилишини кафолатлайди, суғурта муносабатлари барча иштирокчиларнинг манфаатлари ҳимоя қилиниши ва мажбуриятларига риоя этилишини таъминлайди. Шуниси диққатга сазоворки, мазкур қонунда давлат суғуртасининг монополиясига барҳам берилди. Давлат суғурта ташкилотлари ва нодавлат суғурта ташкилотлари учун тенг шароитлар яратилди.

Суғурта бозорида ҳам сотувчи (суғурталовчи) ва харидор (потенциал суғурталанувчи) иштирок этади. Амалдаги қонунларга мувофиқ, суғурта компаниялари билан бевосита шартнома тузган, фуқаролик салоҳиятга эга бўлган юридик ва жисмоний шахсларга **суғурталанувчилар**, дейилади. Аксинча, суғурта «маҳсулотини» сотиб олишга эҳтиёжи бор, аммо ҳали суғурталанувчилар билан тегишли суғурта муносабатларига киришмаган шахслар **потенциал суғурталанувчилар**, деб аталади. **Суғурталовчи** – бу, мамлакат ҳудудида суғурта фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқи берилган ҳамда суғурталаш ўзи учун асосий фаолият тури ҳисобланган юридик шахслардир. Кўриниб турибдики,

суғурта компанияси тегишли фаолият юритиш учун ваколатли давлат органининг лицензиясига эга бўлиши ва суғуртага боғлиқ бўлмаган операциялар билан шуғулланмаслиги зарур.

Одатда суғурталовчилар суғурта бозорига ўзлари ишлаб чиқарган хизматлари – суғурталарини таклиф этадилар. Ушбу хизматлар бир қанча суғурта компаниялари томонидан амалга оширилиши мумкин. Ўз-ўзидан, бу ҳолат суғурта бозорида потенциал мижозларни жалб этиш учун суғурта компаниялари ўртасида рақобатнинг кучайишига олиб келади ва «суғурта хизмати»нинг сифатига ижобий таъсир кўрсатади. Энг асосийси, потенциал суғурталанувчи ҳар томонлама ўзининг талабини қондирадиган «хизмат»га эга бўлади.

Суғурта бозорининг моҳиятини чуқурроқ англаб олиш учун кундалик ҳаётимиздан мисол келтириш ўринлидир. Ўзимизнинг эҳтиёжимизга қараб керакли буюмни сотиб олиш учун бозорга ёки дўконга борамиз. Уларнинг ҳар хили мавжуд, нархи ҳам турлича. Харидор, албатта, сифатли, яхшисини ва баҳоси арзонини сотиб олишга ҳаракат қилади. Суғурта бозорида ҳам, айнан, шу жараён юз беради. Суғурта компанияси ўз маҳсулотини бозорда сотар экан, зиммасига катта масъулият олганлигини унутмаслиги керак. Чунки, суғурталовчи озгина суғурта мукофоти эвазига йирик миқдордаги маблағга таваккал қилади ва суғурта ҳодисаси рўй берганда, зиммасидаги суғурта қопламасини тўлаши шарт. Шу ўринда, мен суғурта компаниясига мурожаат қилишни истаган ёки унинг хизматига эҳтиёж сезган шахсларга суғурта шартномасини тузишдан олдин суғурта компаниясининг молиявий аҳволи, баланси билан албатта танишиб чиқишларини маслаҳат берардим. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бошқа товарлар ва хизматлар каби суғурта хизматининг ҳам баҳоси талаб ва таклиф асосида пайдо бўлади ҳамда бу баҳо ўзининг пастки ва юқори чегараларига эга. Суғурта тушумларининг миқдори суғурта

тўловлари ва суғурта ташкилотлари харажатлари миқдорига тенг бўлиши суғурта баҳосининг пастки чегарасини билдиради. Бундай шароитда суғурта компанияси асосий фаолиятдан фойда ололмайди. Натижада суғурта бозоридаги кескин рақобат, суғурта ташкилотларини потенциал мижозларни жалб этиш мақсадида тариф ставкаларини камайтиришга мажбур этади. Чет мамлакатларда, суғурталовчилар суғурта фаолиятдан зарар кўрганда, бу зарар инвестициядан келадиган даромад ҳисобидан қопланади. Суғурта хизмати баҳосининг юқори чегараси талаб ҳажми ва банк фоизининг миқдори билан аниқланади. Суғурта хизматининг маълум бир турига етарли даражада талаб мавжуд бўлганда, суғурта ташкилоти мазкур хизмат баҳосини юқори даражада сақлаб туриши мумкин. Лекин вақт ўтиши билан бозорда суғурта хизмати кўрсатиш турларининг кўпайиши билан, ўз-ўзидан тариф ставкалари камаяди.

Суғурта бозори ҳудудий жойлашувига қараб халқаро, минтақавий ва миллий суғурта бозорларига бўлинади. Миллий суғурта бозори мамлакат ҳудудидаги суғурта муассасаларини ва улар фаолиятини ўз таркибига олади. Ўзбекистон суғурта бозорида ўзига хос ўринга эгадир. Масалан, актуарий суғурта хизматлари нархини аниқлашда қатнашувчи субъект саналади. Бунда, эҳтимоллик қонунлари, шунингдек, статистик маълумотлардан фойдаланади. Ривожланган мамлакатларда суғурта ташкилотлари актуарий фаолиятисиз суғурта хизматларига иқтисодий асосланган нархларнинг белгиланишини таъминлай олмайди. Актуарий суғурта фаолиятини стратегик режалаштириш суғурта соҳалари класслари, шунингдек, компания буйича суғурта портфели таркиби ва сифатининг таҳлили каби жараёнларда иштирок этади. Айрим давлатларда суғурта ташкилотининг ҳисоботи унинг ваколатли шахсларидан ташқари актуарий томонидан ҳам тасдиқланишини талаб этилади.

Суғурта бозори инфратузилмасининг яна бир асосий субъекти бу **авария**

комиссаридир. У суғурта ҳодисаси юз берганидан сўнг шартнома шартларига мувофиқ амалга ошириладиган фаолиятда иштирок этади. Авария комиссари суғурта ташкилоти билан тузган шартномаси асосида фаолият юритади. У суғурта ташкилотининг вакили сифатида суғурта ҳодисаси оқибатида зарар кўрган мулкни кўриқдан ўтказди, унинг кўлами ва сабабларини аниқлайди ҳамда авария сертификатини тузади. Баъзи мамлакатларда суғурта ташкилоти томонидан авария комиссарига маълум лимит доирасида йўқолган мулкни қидириш харажатларини амалга ошириш ҳуқуқи ҳам берилиши мумкин.

Мамлакатимизда аксарият ҳолларда суғурта ташкилотининг ўзи ёки ҳодисанинг турига қараб тегишли ташкилот (йўл патрул хизмати, баҳоловчи ташкилот ва бошқа)лар томонидан авария комиссарининг вазифаси бажарилмоқда. Бу ҳолат, албатта, суғурта хизматининг сифати ва самарадорлигига ўз таъсирини ўтказмоқда.

Суғурта бозори инфратузилмасида авария комиссари билан «ёнма-ён» сюрвейер ва диспашерлар каби субъектлар ҳам фаолият кўрсатади. **Сюрвейер** – бу, махсус эксперт бўлиб, у суғурта объектларини суғурта ташкилоти сўровига асосан кўриқдан ўтказувчи субъект саналади. Зарарнинг ҳисоби буйича тузилган ҳужжат **диспаша**, деб номланади.

Суғурта бозори инфратузилмасида суғурта воситачилари профессионал иштирокчилар сифатида ўзига хос ўринни эгаллайди. Улар суғуртачи ва суғурталанувчи ўртасида воситачилик фаолиятини амалга ошириш борасида муҳим субъектлар ҳисобланади. Суғурта воситачиларининг таркибига суғурта агентлари, суғурта ва қайта суғурта брокерлари каби субъектлар киради. Суғурта агенти бу суғурта ташкилотининг номидан ёки унинг топшириғига биноан суғурта шартномасининг тузилиши ва унинг ижро этилишини ташкил этувчи юридик ва жисмоний шахсдир.

Суғурта брокери эса суғурталанувчининг номидан ёки топшириғига асосан шартномани тузиш ва унинг амал қилиши билан боғлиқ фаолиятни амалга оширувчи юридик шахс ҳисобланади. Суғурта воситачилари суғурта маҳсулотини сотиш буйича махсус тизимга эга бўлиб, суғурта бозорининг ўзига хос инфраструктурасини ташкил этади.

Суғурта бозори инфратузилмасида аудиторлик ташкилотлари ҳам ўзига хос ўринга эга. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 26 майда қабул қилинган «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ, суғурта ташкилотлари ҳам аудиторлик текширувидан ўтишлари мажбурий қилиб белгилаб қўйилган. Суғурта ташкилоти аудитор тақдим этган хулосадан келиб чиқиб, ўзининг молиявий ҳолатини яхшилаш стратегиясини ишлаб чиқади ҳамда уни амалга оширади.

Суғурта бозори инфратузилмасида алоҳида мустақил фаолият кўрсатиши лозим бўлган суғурта воситачилари, аудиторлари, суғурта объектларини баҳоловчи (эксперт)лар ҳамда бошқа субъектлар, хорижий амалиётдагидан фарқли равишда, мамлакатимизда фаолият юритаётган суғурта ташкилотларининг ўзига бириктирилган. Гарчи, суғурта бозори инфратузилмасининг ривожланиши суст кечаётган бўлса-да, суғурта ташкилотларининг ўз инфратузилмасини ривожлантиришга бўлган ҳаракатлари кўзга ташланмоқда. «Ўзбекинвест» ЭИМСКнинг етакчи бўлаётганини, унинг қошида «Суғурта

олами» номли суғурта бизнесини ўқитиш ва «Инновация ва суғурта хизматларини ривожлантириш» марказлари, «Ўзбекинвест Эксиминформ» маркетинг ҳамда «Ўзбекинвест Ассистанс» сервис агентликлари «Ўзбекинвест Сармоялари» инвестицион компания, шунингдек, бошқа шуъба корхоналар самарали фаолият кўрсатаётганлигини қайд этиш мумкин.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар самарадорлигини таъминловчи омиллардан бири бўлган суғурта бозорининг иқтисодий, назарий ва ҳуқуқий асосларини тадқиқ этиш натижалари қуйидаги хулосаларни чиқаришга асос бўлди:

1. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар даврида суғурта фаолиятининг мазмун-моҳияти тубдан ўзгарди. Бозор инфратузилмасининг таркибий қисми бўлган суғурта бозорининг ўзгариши, кўлами ва йўналиши кенгайиб бораётганлиги, уни стратегик аҳамиятга эга бўлган соҳа сифатида тадқиқ этиш заруратини юзага келтирди.

2. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда суғурта фаолиятининг иқтисодий-ҳуқуқий базасининг яратилиши унинг ривожланиши учун объектив шарт-шароит туғдирди. Шунингдек, суғурта бозори фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш механизми яратилди ва такомиллаштириб борилмоқда. Суғурта бозори равнақида «Суғурта бозорини ривожлантириш ва ислоҳ қилиш йўналишлари тўғрисида» ги Қонуни муҳим аҳамият касб этмоқда.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш барча ислохот ва ўзгаришларнинг бош мақсадидир // “Халқ сўзи” газетаси. 2008 йил 9 февраль.
2. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш – Т.: Ўзбекистон, 2010.
3. Сайт: insurance.uzreport.uz

(Тақризчи: М.Адҳамов, иқтисод фанлари доктори, профессор).